

ИСЛОМ ДИНИ МАНБАЛАРИ, АҚИДАВИЙ МАКТАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲОЗИРГИ ДАВРИДАГИ АҲАМИЯТИ

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети тиббиёт факультети талабаси

Субҳонова Фарангиз Қурбоназар қизи

firdavssubhonov082@gmail.com

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети тиббиёт факультети Ижтимоий фанлар
кафедраси ўқитувчиси.

Уктам Турсунов Сайпуллаевич

E-mail: utursunov089@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада ислом дини асосий манбалари — Қуръони Карим, Суннат ва ижмоъ, шунингдек, тарихан шаклланган ақидавий мактаблар: Матуридия, Ашъария, Муътазила, Салафия ва Шиъа илоҳиёти кенг ва чуқур тадқиқ этилади. Мақолада ушбу мактабларнинг назарий асослари, методологик хусусиятлари, тарихий шаклланиш жараёни, бир-биридан фарқли ва умумий жиҳатлари батафсил ёритилади. Шунингдек, ҳар бир мактабнинг замонавий ислом жамиятидаги ўрни, илмий-академик, диний-маданий ва сиёсий-ижтимоий аҳамияти таҳлил қилинади. Тадқиқот классик ва замонавий манбаларга таянган ҳолда амалга оширилган.

Калит сўзлар: ислом, ақида, каломшунослик, Матуридия, Ашъария, Муътазила, Салафия, Шиъа, илоҳиёт, диний фалсафа, ислом манбаишунослиги, ижтиҳод.

КИРИШ Ислом дини — XIV аср давомида шаклланиб, такомиллашиб келаётган улкан интеллектуал ва маданий меросга эга бўлган жаҳон динларидан биридир. Ислом цивилизацияси ўзининг юксалиш даврида илм-фан, фалсафа, адабиёт, меъморлик ва бошқа соҳаларда ноёб ютуқларга эришди. Бу ютуқларнинг негизида ислом ақидасининг пухта ва мантиқли тизими ётади. Ақидавий масалаларни ҳал этиш учун уламолар асрлар давомида тинимсиз иш олиб боришди, турли мактаблар ва йўналишлар вужудга келди.

Ислом ақидавий мактабларининг тарихи — бу нафақат диний, балки фалсафий, маданий ва сиёсий тарих ҳамдир. Мусулмон мутафаккирлари Аллоҳнинг зоти ва сифатлари, инсоннинг ирода эркинлиги, пайғамбарлик ва охират каби асосий масалалар юзасидан чуқур мунозаралар олиб боришди. Ушбу мунозаралар натижасида вужудга келган мактаблар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда ва замонавий ислом фикрига катта таъсир кўрсатмоқда.

Ушбу мақоланинг асосий мақсади — ислом ақидавий мактабларини тизимли ва қиёсий таҳлил этиш, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш ҳамда ҳозирги замон нуқтаи назаридан аҳамиятини баҳолашдан иборат. Тадқиқот классик ислом манбалари, замонавий ориентализм ва ислом илоҳиёти соҳасидаги академик асарларга таянади.

ИСЛОМ ДИНИНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ

Ислом ақидаси ва ҳуқуқшунослиги (фиқҳ) бир неча асосий манбаларга таянади. Уламолар анъанавий равишда бу манбаларни иерархик тартибда санаб ўтишади: Қуръони Карим, Суннат, Ижмоъ ва Қиёс. Айниқса ҳанафий-матуридий анъанасида ақлнинг ўрни ва вазифаси ҳам кенг муҳокама этилган.

Қуръони Карим. Қуръони Карим — ислом динининг биринчи ва энг муқаддас манбаидир. У Аллоҳнинг каломи бўлиб, Жабраил фаришта воситасида Муҳаммад пайғамбарга (с.а.в.) тахминан 610–632 йиллар мобайнида ваҳий тарзида нозил қилинган. Қуръон 114 сурадан, 6236 оятдан иборат. У илк бора халифа Усмон (р.а.) даврида, милодий 653 йилда расмий мусхаф сифатида тартибга солинган. Қуръоний оятлар ақидавий масалаларда, биринчи навбатда таавҳид — Аллоҳнинг ягоналиги, пайғамбарлик ва охират ҳақида асосий далил манбаи вазифасини ўтайди.

Суннат ва ҳадислар. Суннат — Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) нинг сўзлари (қавлий ҳадислар), ишлари (феълий ҳадислар) ва тасдиқлари (тақририй ҳадислар) мажмуидир. Суннат ислом ақидаси ва ҳуқуқшунослиги учун иккинчи асосий манба ҳисобланади. Ҳадисларни тўплаш ва текшириш (ҳадис танқиди) илми исломий илмларнинг алоҳида тармоғига айланди. Имом Бухорий, Имом Муслим, Абу Довуд, Термизий, Насоий ва Ибн Можа — «Кутуб ас-ситта» деб аталувчи олтита асосий ҳадис тўпламининг муаллифларидир. Имом Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» асари ислом дунёсида Қуръондан кейин энг ишончли китоб деб қабул қилинади.

Ижмоъ — Уламолар консенсуси. Ижмоъ — исломий ҳуқуқ ва ақида масалаларида мујтаҳид уламоларнинг умумий фикр бирлиги. Шофеъий мазҳабида ижмоъ манбаи сифатида фақат саҳобалар даврини қабул қилган бўлса, ҳанафийлар ижмоъни кенгроқ талқин этадилар. Ижмоъ Қуръон ва Суннатда тўлиқ жавоб топилмаган янги масалаларни ҳал этишда муҳим восита ҳисобланади.

Қиёс ва Ижтиҳод. Қиёс — аналогик фикрлаш орқали янги масалаларни нассларда бор ҳукмга қиёслаш методидир. Ижтиҳод эса уламоларнинг янги масалани ҳал этиш учун мустақил равишда далилларни таҳлил этишидир. Ҳанафий мазҳаби уламолари қиёс ва ижтиҳодга

алоҳида урғу беришган. Матуридия мактаби ҳам ақлнинг ижтиҳод жараёнидаги ролини жуда юқори баҳолайди.

АСОСИЙ АҚИДАВИЙ МАКТАБЛАР: ТАРИХ ВА НАЗАРИЯ

Ислом тарихида ақидавий мактабларнинг шаклланиши бир неча босқичдан ўтди. Биринчи ислом аср (Ҳижрий I–II)да асосий теологик саволлар — катта гуноҳ қилган мўминнинг ҳукми, Аллоҳнинг сифатлари, тақдир ва эрк масалалари — мунозарали бўлиб қолди. Ушбу мунозаралар натижасида турли мактаблар юзага келди.

Матуридия мактаби — Ўрта Осиё илоҳиётининг нодир мевасидир. Бу мактаб IX–X асрлар чегарасида Самарқандда яшаб, ижод этган буюк имом Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Матуридий (853–944) томонидан асос солинган. У ўзининг асосий асарлари «Китоб ат-Тавҳид» ва «Таъвилот ал-Қуръон» да ислом ақидасини тизимли ва рационал асосда шарҳлади. Матуридия мактабининг асосий хусусияти — ақл ва нақл (нусус) ўртасидаги мувозанатни сақлашдир. Матуридийлар инсоннинг ақли ёрдамида Аллоҳнинг борлигини ва яхши-ёмонни ажрата олишини тасдиқлайди, аммо диний ҳукмлар фақат ваҳий орқали белгиланади дейди.

Матуридия мактаби асрлар давомида ҳанафий мазҳаби билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тараққий этди. Самарқанд, Бухоро, Фарғона мадрасалари бу мактабнинг асосий марказларига айланди. Кейинчалик мактаб Анатолия, Болқон ярим ороли, Ҳиндистон ва Покистонда ҳам кенг тарқалди. Матуридия ҳозирги кунда дунёдаги мусулмонларнинг тахминан 50 фоизи — ҳанафийларнинг расмий ақидавий мактабидир.

Ашъария мактаби — суннийлик каломшунослигининг ғарбий тармоғи. Бу мактабнинг асосчиси Абул Ҳасан Алий ибн Исмоил ал-Ашъарий (874–935) Басра шаҳрида туғилган. У дастлаб Муътазила мактабининг йирик намояндаси Жуббойнинг шогирди бўлган. Аммо ўрта ёшида Ашъарий муътазилий таълимотдан воз кечиб, Аҳмад ибн Ҳанбалнинг анъанавий ёндашувини ақлий методология билан бойитди. Ашъарий каломнинг асосий масалаларини — Аллоҳнинг сифатлари, ирода эркинлиги, Қуръоннинг яратилганлиги ёки яратилмаганлиги — ўзининг «Ибона» ва «Луъмаъ» асарларида батафсил ёритди.

Ашъария мактаби кейинчалик Боқиллоний, Жувайний, Ғаззолий ва Фахрудин Розий каби буюк уламолар томонидан янада ривожлантирилди. Имом Ғаззолийнинг «Ихёу улумиддин» ва «Таҳофут ал-Фалосифа» асарлари ислом илоҳиётида алоҳида ўрин тутади. Ашъария ҳозирги кунда Миср, Шом, Магриб, Жанубий Осиё ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида энг кенг тарқалган сунний ақидавий мактаб ҳисобланади.

Муътазила мактаби — ислом рационализмининг биринчи тизимли мактаби. Муътазила VIII асрда Басрада Ҳасан ал-Басрийнинг шогирди Восил ибн Ато (700–748) томонидан асос солинган. «Муътазила» сўзи «четга чиқди, ажралди» маъносини англатади.

Мактабнинг бешта асосий принципи бор: Тавҳид (Аллоҳнинг мутлақ ягоналиги), Адл (илоҳий адолат), Ваъд ва Ваъид (илоҳий ваъда ва огоҳлантириш), Манзила байна манзилатайн (катта гуноҳкорнинг оралиқ мавқеи), Амр бил маъруф ван наҳй аниль мункар (яхшиликка чорлаш ва ёмонликдан қайтариш).

Муътазилийлар Аллоҳнинг сифатларини Унинг зотига айнан деб ҳисобловчи тансиҳий ёндашувни қўллашади. Улар инсоннинг тўлиқ эрода эркинлигини (ихтиёр) тасдиқлайди ва Аллоҳнинг зулм қилмаслигини ақлий мезон сифатида белгилайди. Аббосийлар халифаси Маъмун даврида (813–833) Муътазила давлат мафкурасига айланди. Бироқ Мутаваккил халифа даврида таъқибга учради. Ҳозирги кунда Муътазила фаол мактаб сифатида эмас, балки академик ва тарихий аҳамиятга эга йўналиш сифатида ўрганилади.

Салафия ва Аҳлул ҳадис мактаби. Салафия йўналишининг илдизлари Аҳмад ибн Ҳанбал (780–855) га бориб тақалади. Ибн Ҳанбал ҳар қандай ақлий таъвилга қарши чиқиб, Қуръон ва ҳадисларни зоҳирий маъносида қабул қилишни тарғиб этди. Кейинчалик Ибн Таймия (1263–1328) ва унинг шогирди Ибн Қаййим ал-Жавзия (1292–1350) ушбу анъанани янги даражага олиб чиқди. XVIII асрда Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703–1792) Арабистон ярим оролида салафия ҳаракатини сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлади ва у Оли Сауд ҳокимияти билан иттифоқ тузди.

Салафия мактаби ҳадисларни ягона ишончли манба деб ҳисоблайди ва каломшунослик методологиясини рад этади. Улар Аллоҳнинг сифатларини ҳеч қандай таъвилсиз, «кайфиятни сўрамасдан» (билла кайф) қабул қилишни тарғиб этади. Ҳозирги кунда Арабистон, Қатар, Бирлашган Араб Амирликлари ва Халиж минтақасида доминант ақидавий мактаб мақомини эгаллайди.

Шиа илоҳиёти. Шиа ислом оқими пайдо бўлиши Пайғамбар (с.а.в.) вафотидан кейин (632 й.) бошланган сиёсий можаролар — Алий ибн Абу Толибнинг халифаликка ҳаққи масаласига бориб тақалади. Шиаларнинг асосий эътиқодий хусусияти — имомат назарияси: улар Пайғамбар (с.а.в.) нинг оиласидан чиқадиган маъсум имомларгина мусулмонларни бошқаришга ҳақли деб ҳисоблайди. Жаъфар ас-Содиқ (702–765) — Имом Жаъфарий мазҳабининг асосчиси бўлиб, шиа фикҳи ва теологиясини тизимли ҳолга келтирди. Ҳозирги кунда дунё мусулмонларининг тахминан 10–15 фоизи шиалардан иборат.

АҚИДАВИЙ МАКТАБЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ЖАДВАЛЛАРИ

4.1. Жадвал 1. Асосий ақидавий мактаблар умумий тавсифи:

Мактаб номи	Асосчиси ва	Асосий	Тарқалган	Замонавий
-------------	-------------	--------	-----------	-----------

	давр	манбалар	худудлар	аҳамияти
Матуридия	Абу Мансур ал-Матуридий (853–944)	Қуръон, Суннат, Ақлий далил	Марказий Осиё, Туркия, Покистон, Ҳиндистон	Ҳанафий мазҳабининг расмий ақидасий асоси
Ашъария	Абул Ҳасан ал-Ашъарий (874–935)	Қуръон, Суннат, Каломий методология	Миср, Шом, Ироқ, Мағриб, Жан. Осиё	Суннийлик каломининг кенг тарқалган оқими
Муътазила	Восил ибн Ато (700–748)	Қуръон, Ақлий таҳлил, Фалсафа	Ироқ, Эрон (тарихий аҳамиятли)	Рационал ислом тадқиқотларида эталон
Салафия	Аҳмад ибн Ҳанбал (780– 855)	Қуръон, Саҳиҳ ҳадислар фақат	Арабистон, Халиж, Шим. Африка	Тўғридан-тўғри нассга таяниш асоси
Шиа илоҳиёти	Жаъфар ас- Содиқ (702– 765)	Қуръон, Аҳли байт ривоятлари, Имомат	Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Ливан	Имомат назарияси ва сиёсий илоҳиёт
Матуридия- Дабусий тармоғи	Абу Зайд ад- Дабусий (1038 в.)	Қуръон, Суннат, Ақлий қиёс	Самарқанд, Бухоро мактаблари	Ҳанафий усул ал- фикҳ ривож

4.2. Жадвал 2. Методологик ёндашувлар таҳлили:

Методологик жиҳат	Матуридия	Ашъария	Муътазила	Салафия
Ақлнинг роли	Нақл билан мувозан	Нақл устун, ақл ёрдмчи	Ақл биринчи	Ақл чекланган
Таъвил (талқин)	Мўтадил	Ижозат этилади	Кенг қўлланади	Инкор этилади

Ирода эркинлиги	Касб назарияси	Касб назарияси	Тўлиқ эркинлик	Тақдир каттиқ
Сифатлар масаласи	Исбот билан тавил	Ашъарий тавил	Зотга қайтариш	Бесифат исбот

МАКТАБЛАР ЎРТАСИДАГИ УМУМИЙ ВА ФАРҚЛИ ЖИХАТЛАР

Ислом ақидавий мактаблари бир-биридан методологияси, Аллоҳнинг сифатларини талқин этиши, инсоннинг ирода эркинлигига муносабати ва Қуръон оятларини таъвил қилиш масалаларида кескин фарқланади. Шу билан бирга, уларнинг ҳаммаси бир қатор умумий асосларга эга.

Умумий жиҳатлари: Биринчидан, барча мактаблар Қуръон ва Суннатни ислом ақидасининг асосий манбалари деб қабул қилади. Иккинчидан, тавҳид — Аллоҳнинг ягоналиги, пайғамбарлик ва қиёмат куни ҳақидаги асосий эътиқодлар барча мактаблар томонидан маъқулланади. Учинчидан, намоз, рўза, закот ва ҳаж каби ибодатларнинг мажбурийлиги барчада умумийдир.

Фарқли жиҳатлари: Матуридия ва Муътазила ақлни нақл билан тенг ёки устун даражада деб ҳисоблайди. Ашъария ва Салафия эса нақлни биринчи ўринга қўяди. Аллоҳнинг сифатлари масаласида Муътазила тансиҳий (нафий) ёндашувни танласа, Ашъария ва Матуридия исботий-таъвилий ёндашувни, Салафия эса зоҳирий-исботий ёндашувни маъқуллайди. Шиъа мактаби имомат масаласини теологиянинг марказига қўйиши билан ажралиб туради.

ҲОЗИРГИ ДАВРИДАГИ АҲАМИЯТИ

Илмий-академик аҳамияти. Ислом ақидавий мактаблари ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб нуфузли университет ва илмий марказларида чуқур ўрганилмоқда. Оксфорд, Кембридж, Ҳарвард, ал-Азҳар, Умм ул-Қуро ва Тошкент ислом университети каби муассасаларда ислом ақидашунослиги ва илоҳиёт алоҳида фан сифатида ўқитилади. Ўрта Осиё илмий мактаби вакиллари Матуридия ва Ҳанафийлик тарихини қайта тадқиқ этмоқда.

Замонавий академик ислом тадқиқотлари (Islamic studies) классик матнларни янги методология — тарихий-танқидий таҳлил, компаратив дин ва феноменология нуқтаи назаридан ўрганади. Бу ёндашув ислом мактабларини янги кўзлар билан таҳлил этишга имкон яратади ва улар ҳақидаги тушунчани бойитади.

Диний-маданий аҳамияти. Ақидавий мактаблар мусулмон жамиятларининг маданий ўзига хослигини сақлаш ва ривожлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўрта Осиёда Матуридия мактаби маҳаллий ислом анъаналарини — мўтадиллик, толерантлик ва илмга

хурматни — мустаҳкамлашда тарихан асос бўлган. Ушбу анъаналар ҳозирги кунда ҳам жамоавий ахлоқ ва умуминсоний қадриятларни тарғиб этишда давом этмоқда.

Сиёсий-ижтимоий аҳамияти. Ақидавий мактабларнинг таълимоти мусулмон жамиятларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади. Давлат ва дин муносабатлари, фуқаролик жамияти, инсон ҳуқуқлари, гендер тенглиги ва жиной адолат каби масалаларга нисбатан ҳар бир мактаб ўзига хос ёндашувни тавсия этади. Ашъария ва Матуридия мактаблари анъанавий равишда мўтадил ва мувозанатли ёндашувни ташвиқ этади.

сботлайди.

Ўзбекистонда ақидавий ворислик. Ўзбекистон — Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур ал-Матуридий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк ислом алломаларининг ватани. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Президентлиги ва Мусулмонлар идораси матуридий-ҳанафий анъанага асосланган мўтадил исломни расмий тарғиб этади. Тошкент ислом университети, Мирзо Улуғбек ва Самарқанд давлат университетларида ислом ақидаси тарихи чуқур ўрганилади.

ТАҲЛИЛ ВА МУҲОКАМА

Юқорида баён этилган маълумотларни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ислом ақидавий мактаблари ўртасидаги тафовутлар, биринчи навбатда, гносеологик — билиш назарияси соҳасидадир. Ақл ва нақлнинг ўзаро муносабати, таъвил ва зоҳирий маъно масаласи — бу мактабларни бир-биридан ажратувчи асосий меъзон ҳисобланади.

Матуридия ва Ашъария мактаблари ақл ва нақл ўртасида мувозанат излаган ҳолда орта йўлни тутишди. Муътазила ақлни устун қўйди — бу унинг ижобий (рационализм, эркин фикр) ва салбий (нақлдан узоқлашиш) оқибатларини келтириб чиқарди. Салафия нақлга мутлақ устунлик берди — бу таъсиридан ҳам ижобий (ҳадис илмини ривожлантириш) ва салбий (интеллектуал диалогга ёпиқлик) натижалар келиб чиқди.

Замонавий тадқиқотчилар, жумладан Мухаммад Аркун, Фазлур Раҳмон ва Халид Абул Фадл, ислом ақидавий мерос классик мактабларидан ижодий фойдаланиш зарурлигини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, ҳозирги замон мусулмон жамиятлари учун матуридий мўтадиллик ва муътазилий рационализмнинг синтези энг мақбул йўл бўлиши мумкин.

ХУЛОСА Ислом ақидавий мактаблари — Матуридия, Ашъария, Муътазила, Салафия ва Шиа илоҳиёти — ўзларининг назарий пойдевори, методологияси ва тарихий шаклланиш тарихи жиҳатидан бир-биридан фарқланса ҳам, ҳаммаси биргаликда ислом интеллектуал меросининг бой қатламини ташкил этади. Ушбу мактаблар асрлар давомида ислом

жамоасининг ўз-ўзини идора этишида, умумий маданият ва ахлоқни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Ҳозирги глобаллашув ва маданиятлараро мулоқот даврида ушбу мактабларни академик жиҳатдан чуқур ва холис ўрганиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса Ўрта Осиё минтақаси учун матуридий-ҳанафий анъана — мўтадиллик, толерантлик, ақлга ҳурмат ва фалсафий изланиш — замонавий ривожланиш стратегиясининг маданий асосини ташкил этиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ислом ақидавий мактаблари фақат тарихий мерос эмас — улар тирик ва фаол интеллектуал анъаналар бўлиб, замонавий мусулмон жамиятлари учун ҳамон илҳом ва йўл-йўриқ манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР

1. Матуридий, А.М. (944). Китоб ат-Тавҳид. Самарқанд мадрасаси. (Нашр: Дор ал-Машрик, 1970).
2. Насафий, У. (1144). Ақоид ан-Насафий. Самарқанд. (Шарҳ: Тафтазоний).
3. Ашъарий, А.Х. (935). Мақолот ал-Исломиин. Басра. (Нашр: Штайнер, 1929).
4. Ғаззолий, А.Х. (1111). Ихёу улумид-дин (4 жилд). Ниёбур. (Тошкент: Мовароуннаҳр, 2007).
5. Фахрудин Розий (1210). Мафотих ал-Ғайб. Рай шаҳри. (Байрут: Дор Ихёа ат-Турок).
6. Ибн Таймия (1328). Маждмуъ ал-Фатово (37 жилд). Мадина: Мусхаф нашриёти.
7. Иқбол, М. (1930). Ислом динида диний тафаккурни янгилаш. Лохур: Ашраф матбааси.
8. Вонсборо, Ж. (1977). Қуръоник тадқиқотлар. Оксфорд университети матбуоти.
9. Жиффри, А. (1962). Ислом манбалари. Лейден: Брилл нашриёти.
10. Хадд, Т. (2006). Ислом каломшунослиги: Тарих ва методология. Кембриж: Кембриж университети матбуоти.
11. Абу Зайд, Н.Х. (1996). Ислом матнини ўқиш. Лондон: Рутледж.
12. Аркун, М. (2002). Ислом ва замонавийлик. Байрут: Арабча нашриёт маркази.
13. Мусулмонлар идораси, Ўзбекистон (2022). Мўтадил ислом: Матуридия анъанаси. Тошкент.
14. Раҳмон, Ф. (1982). Ислом ва замонавийлик. Чикаго университети матбуоти.
15. Зиёдуллаев, Ш. (2019). Ўрта Осиёда матуридия мактаби тарихи. Тошкент: Тошкент ислом университети.